

**«ЩО НА СВІТІ Є СВЯТІШЕ
ПОНАД НАШЕ ПОБРАТИМСТВО...»
(версії окремих моментів співпраці
М. Лисенка та М. Старицького)**

«Я остался круглым сиротою на двенадцатом году и был принят опекуном моим, дядей по матери, В.Р.Лысенком в свою семью, в которой впервые и увидел троюродного брата своего – Николая; мы были почти однолетки (Лысенко моложе меня на год с небольшим) и сразу же сошлись с ним душа в душу. Хотя мы воспитывались и в разных гимназиях (я – в полтавской, а он – в харьковской), но праздники и каникулы проводили всегда вместе, в одной семье, ставшей и мне за родную. В нашей детской дружбе все было общее: и радость, и горе, и делились мы каждой мыслью, каждым настроением, не скрывая друг от друга ничего. С университета (сначала харьковского, а потом киевского) мы идем почти неразлучно по жизненному пути... Общность убеждений и национальных симпатий сблизила нас еще больше», – писав Михайло Старицький у спогадах про свого троюрідного брата Миколу Лисенка.¹

Тісніше поріднилися брати, коли Старицький одружився з Лисенковою молодшою сестрою Софією. А найбільш об'єднав їх український театр, якому обидва віддали значну частину свого життя.

Першою спільною пробою була незакінчена опера «Гаркуша» (1864). Далі на лібрето М. Старицького М. Лисенком написані були «Чорноморці» (1871-72), «Різдвяна ніч»(1873 – 74 – 83), «Утоплена»(1884), «Ніч під Івана Купала»(1887), «Тарас Бульба»(1880-1890-1911); музика до п'єс та інсценізацій: «Сорочинський ярмарок» (1874), «Ой не ходи, Грицю»(1890), «Циганка Аза»(1890), «Чарівний сон»(1894), «Богдан Хмельницький»(1896), «Остання ніч»(1903).² До речі, і у розробці лібрето нездійсненої лисенкової

1 Старицький М. П. Воспоминания: (К биографии Н. В. Лысенко) // Киев. Старина. – 1903. – № 12. – С. 441–482.

2 Також, можливо, має право зайняти місце у цьому списку п'єса «За двома зайцями»(1886, 1893), у постановці якої, здійсненій М.П. та М.М.Старицьким з аматорським

опери «Маруся Богуславка»(1874), Старицький, вочевидь, був таким-собі «сірим кардиналом»... Мабуть, саме принципові розбіжності інтерпретації історичного сюжету Старицьким і Нечуєм-Левицьким призвели до того, що Лисенко взагалі відмовився від цього сюжету

У 1870-х роках Старицьким і Лисенком створено в Києві аматорські гуртки, силами яких здійснено було постановки «Андрашіади»(1866), «Чорноморців»(1871), «Різдвяної ночі»(1874), «Гамлета» в перекладі М. Старицького з музикою М. Лисенка (1877).

Далі співпрацю брати продовжили на ниві театру корифеїв, де Лисенко (мається на увазі – в об'єднаній трупі 1883-1886 років та у пізнішій трупі М. П. Старицького) не лише виконував роль, як тепер кажемо, «завідуючого музичною частиною», але й готував з акторами музичні партії у виставах, і навіть диригував виставами на гастролях.

Основні складові родинних стосунків і творчої співпраці двох велетів української культури відомі досить широко. Вони лягли в основу спогадів сучасників і літературних творів, наукових досліджень і творів образотворчого та, навіть, – кіномистецтва.

У пропонованому дослідженні хотілося б представити версії кількох моментів співтворчості М. Старицького та М. Лисенка, причому тих, що найперше характеризують роль саме композитора у цьому творчому союзі.

Перше – це вірогідне вирішення Лисенком сценічної долі п'єси Старицького «Богдан Хмельницький».

Історична драма в 5 діях і 6 одмінах з апофеозом «Богдан Хмельницький» вперше була надрукована в журналі «Киевская старина». – 1897. – №№ 4–5. Однак робота над драмою розпочалася значно раніше – у 1887 р., коли був створений перший її варіант. П'єса витримала гостру й тривалу боротьбу з цензурою. Знайшовши в ній сцени «збуджуючого характеру», цензура заборонила всі варіанти твору як українською, так і російською мовами. Тільки 12 січня 1896 р. драма була дозволена до друку й постановки. Це була вже третя редакція драми, з якої на вимогу цензури було виключено епілог, в якому показана історична Переяславська рада. Але постановка п'єси без жодного епілогу була б справжньою нісенітницею. І тут з'являється твір, відомий, як марш «Богдан Хмельницький». Ціка-

---

гуртком на Шулявці та у Слов'янському залі, М. Лисенко, принаймні, керував хором.

вий він для нас тим, що це не стільки музичний твір Миколи Лисенка, а швидше їх зі Старицьким т. б. м. «дипломатичний хід» – апофеоз, що не порушує цензурних вимог. В п'єсі не дописано жодної репліки, жодного рядка тексту, але саме своєю безмовністю сцена ставить виразну крапку в цій історичній драмі. Спробуймо уявити собі, що відбувається на сцені, вслухаючись у музику цього надзвичайно театрального, ілюстративного маршу:

- ось тулумбаси скликають всіх на Софійський майдан;
- з прапорами і корогвами виходить і шикується козацтво;
- ритмічна тема змінюється на більш наспівну, розлогу – це вже вихід російського війська;
- другі проведення згаданих тем – вихід Богдана Хмельницького зі старшиною і російського посольства;
- всі вийшли, картинно вишикувались, завмерли... Такий собі урочистий «стоп-кадр».

Цей «урочистий» апофеоз цезура пропустила і п'єса «пішла в люди».

А марш, між іншим, так припав до вподоби у часі відзначення 300-річчя «возз'єднання України з Росією», що у нього навіть з'явився новий автор – такий собі Яків Орлов, диригент Військового духового оркестру, який «запустив» марш «в парадний обіг» на довгі роки.

Наступна версія стосується ще одного Лисенкового маршу, інформації про який майже немає. У каталогах він зазначений як **Запорозький марш (d-moll)**¹, і умовно датований 1905 р. Місце знаходження автографа не встановлене, авторські видання не знайдені. Зберігся твір у чистовому переписувача. Характер твору, позбавленого підкресленої маршової ритміки, породжує в уяві героїчні чи ліричні, але достоту сумні образи. А його масштабність, навіть епічність викликає думки про те, що цей реквієм присвячено пам'яті видатної особистості, причому особистості суто української.

Водночас виникає питання: чому у доробку Миколи Лисенка не зафіксовано жодного масштабного твору, присвяченого пам'яті Михайла Старицького? Так, є солоспів «В грудях вогонь», позначений композитором як «останній твір небіжчика Старицького». Але ж насправді вірш цей у поета далеко не останній, а написаний ще 1878 року! Та й Лисенком цей драматичний монолог написаний не одразу по смерті М.П.Старицького,

¹ Микола Лисенко. Запорозький марш. / Твори: у 20 т. // К.: Мистецтво. – 1952. – Т. 4.

а лише через три роки – 30 грудня 1907. Отже у даному разі може йтися швидше про потребу написання спеціального твору до якоїсь дати, аніж про «пряму» реакцію на смерть Старицького.

Над труною побратима Лисенко говорив: «... Хоч ти тілом мертвий, так заслуги твої невмирущі. Те діло, якому ти чесно служив, росте, і ти немало втішився б, коли б побачив, як несла тебе на своїх раменах оця молодь, що віддала шану твоїм думкам і твоїй праці і що понесе і в життя віру в те діло, якому служив і віддав сили й ти, брате Михайле...».¹

А за кілька днів по тому – 18.(16?) травня композитор писав співакові Модесту Менцинському: «Смерть М[ихайла] Старицького, мого душевного друга, брата й співробітника, тяжко мене вразила. Усі лібрето, на які я писав свої опери й оперети, вийшли з його пера. Він добре знав сцену, й це значно прислужувало для моєї роботи. Втрата для нашої української літератури, де й без того обмаль людей, неомірна!».²

І все, чим Лисенко зміг, врешті, пом'янути брата – декларативний солоспів, який не належить ні до популярних, ані, навіть, до значних лисенкових творів?

То, може, оцей Запорозький марш – реквієм і був-таки написаний 1905 року на відзнаку перших роковин смерті Михайла Старицького? Я не маю документальних підстав стверджувати це. Але пропоную, при можливості, вслухатися у цей твір і самим вирішувати, чи має ця моя версія право на існування.

Нарешті, ще одна версія стосується тексту головної арії Тараса Бульби – «Що на світі є святіше понад наше побратимство...»

Яскравим зразком вимогливості композитора до співзвучності літературного і музичного тексту твору є рукописне лібрето «Тараса Бульби», подане до Петербурзького департаменту драматичної цензури 12 березня 1904 р.³ Лібрето від початку до кінця написане

1 Промова М. Лисенка на могилі М. Старицького. – «Рада». – 1904. – № від. – С. 3.
Також: Послідні хвилі, смерть і похорон М. П. Старицького (Письмо з Києва) // Діло. – Л., 1904. – 21 цвітня (4 мая). – Ч. 88.

2 Друкується за публікацією з оригіналу: Головащенко М. «І мого світу прибуло» (Листування М. Лисенка і М. Менцинського) // Україна. – 1989. – № 25. – С. 23.

3 РТБ (СПб) – фонд укр. драм. цензури, № 28858-укр. «12. марта 1904 г. «Тарас Бульба» опера у V діях 6 одмінах. Музыка М. Лисенка. Лібрето М. Старицького. «К представлению дозволено. С-Петербург. 31 марта 1904 г. Цензор драматических сочинений (подпис неразбивливый)». Загальний зошит у клітинку (60 сторінок).

одним чорнилом, одним пером і однією рукою – рукою Миколи Лисенка, хоч автором його, зрозуміло, зазначено Михайла Старицького. Спочатку рукопис підкреслено каліграфічний, далі поверх тексту з'являються вставки та правки лисенкіським дрібненьким скорописом. Від аріозо Насті у II-й дії каліграфія поступається місцем звичайному почерку Миколи Віталійовича. І нарешті у 5-й дії вже написаний текст арії Тараса перекреслено і поверх рядків лисенківським скорописом, з кількома правками по ходу, вписано новий текст – той самий знаменитий: «Що на світі є святіше понад наше побратимство...». Причому, закінчується арія строфою, включеною в авторське видання клавіру 1912 р. і зниклою з подальших редактованих радянських видань. І співав повний текст цієї арії один лише Борис Гмиря. Наведемо тут останню строфу, бо і досі той біль відгукується у наших серцях:

*«І хоча на Україні є тепер багато люду,
Що цураються і мови, і звичаїв, і родини,
Але й в них є частка Божа.
І вона колись проснеться,
Заголосить, зариде...
Дай же, Боже, щоб всі люде
За себе й за край стояли
Як за славу нашу віру...»*

Та річ, власне, не в тім, чи надиктував новий варіант тексту арії Тараса Михайло Старицький, чи «прорвало», як це часом траплялося, самого Миколу Лисенка.

Важливо для нас, що були написані рядки, які, на мою думку, надають образу Тараса Бульби героїко-філософський і патріотичний рівень, вищий, ніж у самого Гоголя. Втілюючи кредо Старицького, Лисенка та їхніх побратимів зі Старої Громади, рядки ці набувають у наші дні статусу загальнонаціонального кредо.

*Одержано редакцією – 22.10.2015
Прийнято до публікації – 10.12.2015*